

СИСТЕМНА МОВНО-ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА НА СХОДІ Й ПІВДНІ УКРАЇНИ ЯК ВИСНОВКИ З ПОМИЛОК МИНУЛОГО

Микола ВАСЬКІВ

orcid.org/0000-0003-3909-1213

доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник
НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

Анотація. Мова – один із ключових атрибутів держави й політичної нації, а освіта – основний чинник утвердження державної мови й держави. Автор порівнює застосування української мови в навчальному процесі освітніх закладів сходу й півдня України в останній період існування УРСР, перші роки незалежності та в останні роки.

Ключові слова: мова, державна мова, коренізація, українізація, освіта.

Постановка проблеми. У статті йдеться про стан навчання українською мовою в закладах середньої (переважно) освіти в східних областях України, а також частково – в південних областях і Кримській АР від моменту розпаду СРСР й утворення незалежної Української держави до поточного моменту. Не заради традиційного огляду того, який шлях пройдено, які здобутки і втрати на цьому шляху, що спрацювало, а що, навпаки, завадило становленню української мови в середній освіті, як і державності загалом, на Донбасі, в Криму та на інших східних і південних теренах України. Хоча й це теж не буде оминатися.

Головна ж **мета** статті – спираючись на минулий, переважно гіркий, досвід утвердження української мови в середній школі, не повторити колишніх помилок, не наступити знову на старі граблі індиферентності чи байдужості до спротиву русифікаторських сил.

«При формуванні державної політики будь-якої країни у будь-якій сфері необхідно починати з аналізу вже реалізованого, аналізу помилок та наслідків, що вже набуті і впроваджені в тій чи іншій сферах <...> Відсутність аналітичної

складової минулого періоду до окупації породжує нові ризики майбутньої політики реінтеграції» [16]. Бо зараз перед нашою державою, нацією, суспільством постають майже ті самі державницькі проблеми й завдання на деокупованих і окупованих росією територіях, які були нагальними й на час творення Української держави від моменту здобуття незалежності.

Виклад основного матеріалу. Безперечно, мова є одним із найважливіших чинників національної належності, формування відповідного державно-національного самовизначення, творення чи гальмування, спротиву утвердженню власної держави. «<...> українська мова – це не просто засіб спілкування, а один із конституційних фундаментів держави <...> І від міцності фундаменту залежить, чи вистоять стіни під ударами агресора, чи вистоїть держава <...>» [7, с. 4]. Найважливішу роль в утвердженні державницьких переконань, зокрема й української мови як державної в Україні, мали відіграти, як і в усьому сучасному цивілізованому світі, два суспільних інститути – освіта й мас-медіа. Щодо вивчення української мови й навчання

українською загалом ситуація в Україні на момент розпаду СРСР була плачевною. Більш-менш прийнятною вона була хіба що в західних областях, та й то не в усіх. Чим далі на схід і від села до великого міста, тим було гірше. Тому кількість шкіл і учнів, які навчалися українською, прямувала у великих містах, особливо в обласних центрах сходу й півдня України, до нуля.

Так, у 1991 році в Донецьку не було жодної україномовної школи, в Запоріжжі «значно більше» – аж одна. В Запорізькій області, в усіх селах, містечках і містах, українською мовою тоді навчалися 22,7% учнів, в Одеській – 24,7%, у Харківській – 28%, у м. Києві – 30,5%. Найгірше становище було в Криму – жодної школи, в Донецькій і Луганській областях в україномовних школах навчалося відповідно 3,3% і 6,7% учнів [9]. Побудова незалежної держави вимагала й утвердження української мови в середній школі, й не можна сказати, що успіхів у цій сфері не було. Навіть переважно декларативний закон «Про мови в Україні» від 28 жовтня 1989 року давав для українізації (коренізації) освіти належні підстави.

Наслідком були значні здобутки в цьому напрямку. На 1998 рік у Києві українською навчалися вже 87% школярів, у Дніпропетровській області – 59%, у Харківській – 47%, загалом у більшості областей – понад 70–80%, а в 12 з них – понад чи близько 90% [14]. Проте проміжок у сім років, від 1991-го до 1998-го, виявив і суттєві негаразди в цьому процесі. У Криму україномовних шкіл стало всього 0,5%, в Донецькій області – 10%, у Луганській – 13% [9]. Можна би вважати такий поганий стан із упровадження української, державної, мови в

навчальний процес у регіональній специфіці, мовляв, такий це найсхідніший і найближчий до росії регіон, що призвело до подальшого домінування російської мови й небажання нібито батьків віддавати дітей до україномовних шкіл.

Однак, як завжди, є нюанси. Певний поступ у справі «українізації» школи був у сусідніх до Донецької й Луганської областей не лише в уже згадуваних Дніпропетровській і Харківській областях, а й у Полтавській області – 89%. Навіть у Запорізькій області кількість україномовних шкіл на 1998 рік становила 38%, що, проте, виглядало на загальному тлі явно недостатньо. Ще прикріше, що в Одеській області, яка в 1991 р. дещо випереджала за відсотком україномовних шкіл Запорожжя, в 1998-му – вже відставала (37%). На тлі східніших Миколаївської (66%) та Херсонської (70%) [9] областей «здобутки» Одещини виглядали мізерно. Та свідчили про те, що на заваді стояли не тільки й не стільки якісь об'єктивні чинники, а прямий чи латентний спротив із боку регіональних органів влади, а часто – й із боку центральних владних органів, основу яких становили вчорашні компартійні й комсомольські «діячі». Чим далі на схід і в Крим – тим було їх більше, там вони домінували. У кращому разі можна констатувати відсутність політичної волі в переведенні шкіл на українську мову навчання з боку тих владних інституцій, повноваження яких зобов'язували їх здійснювати таке переведення.

Як не прикро констатувати, **українські** органи державної влади, конкретні державні чиновники часто чинили спротив тому, що мало би бути їх завданням, – упровадженню **української** мови в різні сфери суспільного буття, зокрема в

освіту. Як переконливо доводить Тарас Марусик у збірці своїх статей «30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну», постійно доводилося не стільки переконувати громадськість у важливості утвердження української мови, скільки долати опір представників влади різних рівнів, передусім найвищих її щаблів, а його власна діяльність – це насамперед «хроніка боротьби за Мову і за її носіїв» [7, с. 7] не разом, а проти цієї влади. Стосується це й освіти: чим організованішим і більшим був спротив місцевої влади й еліт, тим гіршим – результат з україномовними школами й учнями. Тому Одещина в цьому процесі поступалася сусіднім областям, а на Донбасі й у Криму він рухався на рівні статистичної похибки.

Для цього вдавалися до різноманітних маніпуляцій, фальшування інформації, лише формального надання статусу україномовних школам, дитячим садкам, які насправді й надалі послугували російською мовою. Яскраво про це у книзі Н. Позняк-Хоменко «Без ротації» свідчать реальні персонажі – мешканці Донбасу, які в 2014 році свідомо обрали український, державницький, бік. Ось що про такі результати навчання каже Олександр Проскурін: «Зараз усі дивуються, чому тут усі були за Росію? А як інакше, якщо нам ще зі школи постійно розповідали, яка Росія класна, що Росія нам найближчий друг, лише з Росією ми будемо щасливі, а без неї ми ні на що не здатні. І це ж були вже роки незалежності – я чився з 1996 по 2006 роки. Але, незважаючи на це, України у нас практично не було. Навіть про Голодомор та інші страшні речі у нас до війни практично не говорили. В курсі історії України це подавалося так, поверхово.

Здається, один абзац у підручнику – і все. І жодних заходів у ці дні в нас не проводилося <...> Може, на державному рівні щось і робилося, але на місцях була тиша» [12, с. 7]. Отже, неукраїнська мова йшла пліч-о-пліч із неукраїнським змістом освіти й політики місцевої влади загалом.

Маніпулятивними були твердження, що населення Донбасу, мовляв, російськомовне й не має жодного сантименту до українства. Бо про українське коріння, українську мову як колишню основу комунікації в попередні роки, зрештою, про міцні проукраїнські спільноти в Луганській і Донецькій областях свідчить майже кожен герой книги Н. Позняк-Хоменко: «Казати, що в Луганську всі були за Росію – це брехня. Проукраїнськи налаштованих людей там теж було багато»; «Тут же жило багато українців. Я цікавився історією, своїм корінням: батько в мене із Воронежської області, селище Кам'янське, але коріння у нас українське <...> А по маминій лінії маю родичів у Самборі на Львівщині. Та й загалом Луганщина – це ж українські землі. Я не беру до уваги Луганськ та інші промислові центри <...> там з радянських часів встановилася мода на російську мову, бо приїжджало багато людей з усіх кінців Радянського Союзу. А заїдь у будь-яке село поблизу – там усі розмовляють українською. Ця територія завжди була Україною, і такою й залишиться» (Петро Моругін [12, с. 30–31]); «Тоді (на початку 1990-х років. – М. В.) українські ідеї нормально знаходили відгук. Наша газета “Бандерівець”, яку ми тоді роздавали по електричках, розліталася, як пиріжки. <...> Донбас просто ніхто не хотів українізувати» (Віталій Применко [12, с. 42]); «А в Луганську проросійські

настрої були ще в 1990-х. Я не раз чув від людей, що “краще б нам було бути з Росією”, “росіяни нам брати”. Там більшість їздили на заробітки в Росію. Я так думаю, що Росії так легко вдалося підняти смуту серед людей, бо вони пустили чутки, що якщо Україна увійде до ЄС, то кордони з Росією перекриють і не буде де заробляти. <...> І ми потрапили в Біловодськ, біля кордону з Росією. Мене тоді здивувало, що там усі говорили українською мовою» (переселенець із Абхазії на Луганщину Сослан Дзабахідзе [12, с. 70]); «Мої пращури за батьком приїхали на Донбас у 1930-х роках із Курської губернії, бо там теж був голод. <...> Інший дід був із Бессарабії, шахтар <...> Так він вільно спілкувався щирою українською мовою. Тоді весь цей край був україномовним, доки не почали українське село нищити Голодомором. <...> До речі, в Ростовській області досі в селах багато хто спілкується українською мовою» (Дмитро Бабкін [12, с. 77]) та ін.

Як же місцеві чиновники гальмували українізацію школи й замилювали очі громадськості та центральній владі «успіхами» в переведенні шкіл на українську мову навчання? Пролити світло на цей дуалізм частково може власний досвід спілкування у 1997–1998 роках як голови Запорізького міського ВУТ «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка з тодішнім освітнім керівництвом, зокрема з начальником управління освіти м. Запоріжжя Миколою Фроловим. На мій запит отримав статистику з управління про те, що більшість шкіл в обласному центрі стали вже україномовними чи бодай двомовними. От із кількістю учнів, які навчаються українською, справа була «швах», бо українськими називали школи, в яких лише набирали україномовних

першокласників, а від другого й до одинадцятого класу учні аж до випуску й надалі продовжували навчатися російською, як твердив М. Фролов, аби не травмувати учнів і вчителів різким переходом на українську мову навчання; хоча надалі їм доведеться в Українській державі спілкуватися в офіційній та неофіційній сферах чи продовжувати навчання у вишах українською.

На українську мову навчання переводили передусім малі за кількістю учнів школи, натомість із великими – не поспішали, що й призводило до дуже втішної статистики з кількістю шкіл (саме її, очевидно, підносили громадськості та на вищі щаблі влади), але кількість україномовних учнів перебувала довгий час на низькому рівні. До цього варто додати, що на обласному рівні переважно ставали україномовними нечисленні за кількістю учнів сільські чи містечкові школи, з міськими стан справ був гіршим, що, однак, у результаті тішило око великою кількістю шкіл із українською мовою навчання. Але зовсім інші показники були з учнями, які навчалися українською.

У 2000-ні роки стан справ з українською мовою навчання у школах східних і південних областей України повільно, але покращувався. У 2008 році в Донецькій області навчалися у середніх школах українською 29,5% учнів (проте «у Донецьку – 17,1%, Маріуполі – 14,7%») [2]. Особливо помітними ці зрушення стали в 2014 році, коли подолано було перепони з боку влади Партії регіонів, хоча вже й почалася окупація російськими військами Криму, Донецької та Луганської областей. Так, заяви на складання ЗНО українською мовою подавали в Криму 21,98% випускників

(у 2013-му – 8,01%), у Луганській обл. – 52,97% (44,62%), у Донецькій – 39,68% (37,87%) і навіть у Севастополі – 18,31% (4,89%).

Російська агресія обірвала це вагоме зрушення в переведенні середньої освіти на українську мову навчання, а можливо, такі успіхи в «українізації» освіти й суспільства загалом стали однією з вагомих причин цієї агресії. Тепер у прифронтових, деокупованих регіонах (а з часом – й у звільнених окупованих) постають майже ті самі завдання, що були в перші роки здобуття незалежності: утвердження української державності, української культури, української мови, передусім – в освіті. Що ж ми маємо у звільнених та вбережених від окупації районах Донецької й Луганської областей за останні роки?

Обласна влада Донеччини 20 вересня 2016 року поспішила втішити небайдужих високими показниками шкіл з українською мовою навчання: «Українські класи з державною мовою викладання існують у 445 школах Донецької області – 82,8% від загальної кількості шкіл. Всього ж в області діють 325 шкіл, де навчання проходить повністю державною мовою. Про це повідомила у вівторок під час прес-конференції в АКМЦ в Краматорську директор департаменту освіти та науки Донецької обласної державної адміністрації Надія Оксенчук», – повідомляє кореспондент Укрінформу. «У нас 325 шкіл – україномовні, що становить 59,1% від загальної кількості шкіл. А 455 шкіл мають двомовність і це – 82,8% від загальної кількості», – заявила вона [15]. Проте занепокоєння викликала статистика, «скромно» наведена в кінці замітки й подана як теж «позитивна».

«Цього року до шкіл Донеччини

прийшли 17, 2 тис. першокласників. З них вже 10,8 тисячі будуть навчатися саме у перших класах з державною мовою», – додала вона [15]. Отже, відсоток школярів-першокласників, які будуть навчатися українською, далекий від такого втішного показника шкіл із українською мовою навчання. Можливо, це стосується, однак, не лише першокласників, а й у всіх інших класах така більша менш обнадійлива ситуація?

Проте ґрунтовніший аналіз статистики свідчить, що маємо ту саму ситуацію, як і в перші два десятиліття незалежності. «При цьому **питома вага** (тих, хто. – М. В.) навчаються державною мовою в початкових класах, вища. Якщо в старших класах цей показник становить 31,5%, то серед першокласників – 54,7%. У міських школах **українською мовою** займаються 36,8% всіх школярів, в сільській місцевості – 71,4%» [13]. Отже, високий показник шкіл і учнів з українською мовою навчання досягається, як це було й раніше, за рахунок невеликих за кількістю учнів сільських шкіл. Дещо краща ситуація з мовою навчання в молодших класах, зате невтішна у старших.

Російська пропаганда, місцева сепаратистська влада й інтелігенція постійно апелювали до того, що не можна різко українізувати мешканців сходу й півдня України, мовляв, це недемократично, суперечить правам людини, треба надати російській мові якийсь офіційний статус тощо. Що ж натомість роблять росіяни, окупувачи українські території? Ось повідомлення агентства УНІАН від 14.08.2014: «Кримські школи скасували навчання українською мовою в початкових класах» [6]. А ось і зовсім свіжа інформація за 20.06.2024 від Human Rights Watch: «Нехтуючи законами

війни, російська влада системно обмежує можливість українських дітей на отримання освіти. Зокрема, це виявляється в тому, що РФ **впроваджує власну систему освіти**, поширює антиукраїнську пропаганду та впроваджує викладання в школах російською мовою, що порушує положення Конвенції ООН про права дитини. <...> Правозахисники виявили, що окупаційна влада **примушує дітей навчатися в російських школах** шляхом тиску на їхніх батьків. Зокрема, родини українських школярів ризикують отримати штраф, бути заарештованими або навіть позбавленими батьківських прав за відмову віддавати своїх дітей до російських навчальних закладів. Незважаючи на це, з-поміж близько мільйона дітей шкільного віку, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, за даними Human Rights Watch, понад 62 тисячі продовжують навчатися в українських закладах освіти дистанційно» [4]. Отже, гальмування українізації школи під різними приводами було маніпулятивним і безпідставним, українська мова навчання мала і має попит, тому повинна була впроваджуватися значно рішучішими методами, більш масово, швидшими темпами, аби дати позитивні результати в процесі державотворення.

Повернімося, однак, до запорізьких реалій кінця 1990-х років. Пригадує, приводив доньку до дитячого садочка, який уважався офіційно україномовним. Зранку вихователь віталася з нами «Добрий день!» чи «Доброго ранку!», аби одразу ж перейти, без жодної тіні сорому, на російську мову спілкування з дітьми. Щоправда, увечері було щире українське «До побачення!». Так само син повідомляв, що в школі спілкування на перервах, у позаурочний час (а інколи

й на уроках) швидко й «ненав'язливо» переходило на російську мову, особисто бачив, що в цій школі, як і в багатьох інших зі статусом україномовних, наочність майже повністю була російською. Тому звернувся до начальника міського управління освіти з проханням запровадити офіційно україномовний режим спілкування учителів з учнями в позаурочному, позакласному, а, по можливості, й у позашкільному спілкуванні. На що М. Фролов дуже палко заперечив, бо він не збирається навантажувати вчителів зайвиною, вносити напругу в їх роботу, коли вони й так страждають від безгрошів'я, нелегких умов праці тощо.

На нагальну потребу спілкування учителів з учнями в позаурочний час постійно звертає увагу в численних публікаціях Лариса Масенко. Вона доводить, що це не просто зменшує час спілкування українською, стає на заваді засвоєнню її норм, а й маргіналізує українську мову в свідомості учнів: «Постійне застосування у шкільній комунікації двох мов з боку педагогів не лише заважає учням оволодіти усім спектром української мови <...> а й формує в їхній свідомості роздвоєння між сферами застосування цих мов: вживання української обмежується для них тільки уроками, тоді як значно вільніша, а тому і привабливіша сфера неформального спілкування й розваг закріплюється за російською мовою. Педагог, який на перерві, після закінчення уроку або лекції переходить на спілкування з учнями російською, дезорієнтує їх, формує у них стереотип непридатності української мови для живої неофіційної розмови» [8, с. 65]. Підважується сам статус української мови, яка зводиться до звуженого кола застосування.

Тому зрозумілим стає спротив запровадженню україномовного режиму в позакласній та позашкільній комунікації як з боку М. Фролова, так і 52 депутатів-регіоналів, які оскаржили запровадження такого мовного режиму постановою Кабінету Міністрів від 30 вересня 2009 року, та суддів Конституційного Суду, які це оскарження задовольнили. Проблема полягає в тому, що Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) й Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020), попри всю їх прогресивність, не вирішили цієї проблеми, залишивши її на відкуп самим учителям і школам. Якщо ж нема відповідної вимоги, то вчителі та школи не дуже поспішають упроваджувати зміни самостійно, тим паче коли це вимагає від них додаткових зусиль, які нічим не регламентуються та, що особливо важливо, нічим не стимулюються.

Унаслідок цього маємо таке: «Значна частина освітнього процесу, особливо в закладах позашкільної освіти, всупереч закону здійснюється російською мовою. Ще гірша ситуація в дитячих гуртках і секціях. Так, лише 16% дитячих гуртків у Києві і 8% у Харкові ведуть усі заняття українською мовою. В 56% гуртків і секцій для дітей у 5 найбільших містах України заняття виключно російськомовні» [10]. І це статистика, яку формували ті чиновники чи опитувані, які прагнуть подати якомога оптимістичнішу картину. Натомість окомозамілювання, формалізацію процесу без реальних результатів ніхто не відміняв («реальна мовна ситуація в закладах освіти часто не відповідає офіційній статистиці» [10]). Якщо врахувати, що саме в деокупованих чи прифронтових районах

у військових адміністраціях тотально не дотримуються україномовного (обов'язкового!) режиму (мовляв, не до цього зараз), офіційно звітуючи про майже повне його запровадження (видається, експеримент экс-губернатора Донецчини П. Жебрівського зі спілкування в адміністрації лише українською був приємним винятком на тлі неприємного російськомовного правила), то стає зрозумілим, що неправдива звітність у школах про україномовне навчання та спілкування у східних регіонах є найбільш поширеною.

У сучасних умовах відновлення державності на деокупованих територіях перед Україною постають майже ті самі завдання, що й на момент отримання незалежності. Це й завдання, які стосуються східних і південних регіонів нашої держави, й завдання українізації освіти. Наша освітня сфера до 2014 року так і не спромоглася забезпечити всеохопне вивчення української мови в середніх школах і ЗВО в Луганській, Донецькій областях, АР Крим. Попри наміри й декларації владних структур значного поступу в цій сфері центральні й регіональні органи влади так і не спромоглися в цих регіонах України забезпечити україномовну освіту для етнічних українців, тобто не виконали навіть завдань коренізації українців. Що ж тоді казати про всебічне утвердження української мови як державної в усіх сферах діяльності, зокрема й у освіті? Дещо кращою була ситуація в зараз окупованих районах Запорізької й Херсонської областей, але після деокупації треба буде запускати заново процеси мовно-національної коренізації й утвердження української мови як державної.

Найбільша проблема полягає,

очевидно, в тому, що теперішні органи влади, від президента і вниз ієрархічною драбиною, не вважають важливою потребу утвердження української мови, зокрема і в освіті, на окупованих територіях після їх звільнення. Про це свідчить відсутність будь-яких відповідних пунктів у різноманітних деокупаційних планах і програмах. «Кричущим є той факт, що в сучасній політиці державних органів влади у питаннях реінтеграції тимчасово окупованого Криму немає усвідомлення і розуміння того, що таке формування української національної ідентичності – найстратегічнішої складової національної безпеки України» [16]. Зрештою, А. Щекун констатує, що й зараз українська держава, правозахисні організації не надто переймаються захистом української спільноти Криму. «На жаль, ані МОН, ані МКІП, ані Мінреінтеграції як центральні органи виконавчої влади України, а також Представництво Президента України в АР Крим не протидіють фактичному знищенню української етнічної національної спільноти. Про це неодноразово заявлялося представниками Крайової Ради Українців Криму» [16]. Зрозуміло, що дуже важливо відстоювати на міжнародній арені інтереси кримськотатарського народу, який не має власної держави, інших історичних теренів для проживання та є корінним народом України. Але ж і українці Криму теж мають право на повноцінне вживання рідної мови й на розвиток рідної культури, а цього законного з позиції міжнародного законодавства права їх нахабно позбавляє російська окупаційна влада, що теж вимагає рішучих заяв і позовів із боку українських державних і громадських структур.

Швидка, системно-хаотична й

запопадлива діяльність росіян на окупованих і анексованих територіях мала би переконати наше чиновництво в тому, що інформування, агітація, пропаганда, культурно-освітня робота мають не менше, якщо не більше значення порівняно з економічно-політичними проблемами. Тому треба не тільки і не стільки чітко визначати відповідальних і рівень їх відповідальності, а таки неминуче карати тих, хто саботує україністичні акти, передусім в освіті, чи усувається від їх упровадження в життя, коли це є їх безпосереднім обов'язком. Стосується це не лише вчителів, директорів шкіл, начальників управлінь освіти різних рівнів, працівників Міністерства освіти і науки, а також (можливо, насамперед) керівників держадміністрацій та їх заступників, керівників та членів Кабміну, Офісу Президента, інших державних структур.

Довгий час на сході й півдні України йшлося про те, щоб охопити українською мовою навчання хоч би такий відсоток учнів, який відповідав би відсоткові етнічних українців у тому чи тому регіоні. Тобто йшлося про «коренізацію» українців. Прикро, що навіть цього не вдалося досягнути в багатьох великих містах Донбасу, а тим паче – у Криму. Петро Вольвач у публікації 2006 року в газеті «Кримська світлиця» аналізував безрадісний стан переведення кримської освіти на українську мову. Відштовхуючись від таких плачевних результатів, він змушений був прагнення й вимоги, власні й однодумців, зводити до запровадження україномовного навчання хоч би серед такої кількості школярів, яка б відповідала відсоткові етнічних українців (також у такому ракурсі йшлося і про кримських татар) у різних містах і районах Криму [1]. Однак до 2014 року

навіть такого рівня «українізації» кримських шкіл досягнути не вдалося.

Проте українська мова в Україні, у тому числі в Криму, східних і південних областях, є не просто мовою етнічних українців, а й мовою державною. Тому відсоток україномовних шкіл, ЗВО, школярів, студентів має бути значно вищим за відсоток етнічних українців у тих чи тих містах, районах, областях України. А отже, завдання, бажані результати мають ставитися максимальні, а не за принципом «хоч би...». Реалізуватися мають в уже згадувані оптимальні терміни двох-трьох років. Для успішності таких перетворень уже зараз мають готуватися підручники, посібники з усіх предметів з урахуванням специфіки різних регіонів, але домінуванням загальнодержавних пріоритетів. Так само вже зараз потрібно прораховувати, які потрібні будуть кошти, матеріально-технічні, технологічні цінності, педагогічні й керівні кадри, внутрішні й зовнішні джерела фінансування для успішного старту та швидкої реалізації переведення освіти на україномовну основу.

Можливо, не зовсім правда, що кадри вирішують усе, але вони є таки визначальним чинником освіти. До цього можемо додати ще одну сакраментальну фразу: маємо те, що маємо; тобто в переважній більшості інших учителів для освіти влада не має й не може дати. Можна буде закликати молодь, випускників педвишів поїхати до шкіл сходу й півдня, деокупованого Криму, спираючись на романтичні, національно-патріотичні переконання, притаманні для молодого покоління. Хоча це буде золотий фонд учительства для національно-державницького виховання, для утвердження української мови й культури в освіті й у

повсякденному бутті, видається, однак, що таких молодих педагогів у відсотках від загальної кількості вчителів буде небагато. Отже, треба працювати з наявним контингентом учителів.

Можемо здогадуватися, що на деокупованих і поки окупованих територіях є чимало із проукраїнськи налаштованих учителів, які змушені були працювати чи зараз працюють у «сепаратистських» школах. Проблем із ними не повинно бути. Як і з так само кількістю вчителів, які не дуже замислюються над суспільно-політичними проблемами, над власною визначеністю в поглядах. Вони, керуючись психологією штибу «що я можу знати?», «начальству видніше» тощо, будуть упроваджувати в навчальний процес, позакласну й позашкільну роботу те, що їм спускатимуть згори. Очевидно, що робитимуть це переважно несвідомо, хоча можна сподіватися й на «перевиховання» значної частини з них. І тут дуже важливим є вже згадуване своєчасне забезпечення підручниками, посібниками, навчально-методичними матеріалами, розробками для позакласних і позашкільних заходів, проведення різноманітних курсів, тренінгів, занять для вчителів тощо.

Так само є значна частина вчителів, які відверто чи латентно колаборували із «сепаратистськими» й окупаційними адміністраціями різних рівнів, активно виступали проти української держави, мови, культури, тому потрібна прискіплива увага до них як від освітянського керівництва, так і з боку відповідних правоохоронних структур. Очевидно, що переважну більшість таких педагогів варто швидко відлучати від роботи в школах, ЗВО, не прикриваючись аргументами про брак кадрів, бо краще хай

не буде жодних учителів, викладачів, ніж такі. Тим паче, що завжди знайдуться педагоги, які не мають навантаження на повну ставку, але охочі працювати на додаткові частки ставки.

Висновки. Отже, що має робити українська влада для україномовної освіти на сході й півдні України, на прифронтових та деокупованих у майбутньому територіях, аби не повторити колишніх помилок? Андрій Щекун як підсумок статті «Невивчені уроки минулого та бездіяльність як першооснова перешкоджання реалізації державної політики реінтеграції» наводить два надважливих завдання, аби не залишалися порожніми папірцями різноманітні офіційні та напівофіційні укази, розпорядження, стратегії, перспективні плани щодо коренізації, українізації освіти: «1) визначення, хто і в які терміни відповідатиме за виконання та за результати; 2) як буде фінансово забезпечуватися діяльність, що направлена на реалізацію політики деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій» [17]. Не можна не погодитися з такими висновками, дещо їх конкретизувавши.

Щодо термінів і виконавців. Справді, значна частина законодавчих документів не зазначає, хто має упроваджувати їх пункти в життя, а особливо – хто відповідальний за невиконання. Одразу значимо, що в більшості таких випадків зрозуміло, чий посадові обов'язки передбачають таку відповідальність. Справа в тому, що гуманітарні проблеми в нас десятиліттями вважалися другорядними, незначними.

Будь-яка програма, зокрема й у гуманітарній сфері, передбачає належне її фінансування, якщо ми прагнемо реальних результатів. І знову з гіркотою

констатуємо, що російська влада на окупованих територіях не шкодує коштів на русифікацію населення, знищення всього, що хоч трохи нагадує про українську державу й культуру. Майже миттєво вони знаходять кошти, друкують і завоюють підручники, посібники, виготовляють символіку, наповнюють бібліотечні фонди. Українські програми, «стратегії» тощо натомість найчастіше чітко не передбачають обсягів фінансування або ж мізерні кошти розмиваються по кишнях «потрібних» фірм і людей, тому майже не дають такого-сякого ефекту. Навіть плановий друк підручників у нас частенько зривають, бо не можуть поділити кошти між вигодонабувачами, що ж тоді казати про швидку реакцію на зміни в мовно-політичній ситуації? Зрозуміло, що український бюджет неспівмірний із російським. Отже, тим паче використання коштів має бути якомога ефективнішим. Також потрібно залучати до вирішення мовно-культурних проблем і потреб кошти західних державних інституцій, громадських організацій, різноманітних фондів тощо.

До висновків А. Щекуну додаємо ще низку рекомендацій, які впливають із наведеного вище у статті. Наприклад, щодо швидкості реалізації змін, зокрема й мовних, в освіті, мас-медіа, культурі тощо. Колись почув таку фразу: «Втрата темпу рівнозначна із втратою курсу». Вимовлялося як жарт, але за цим жартом прихований вагомий сенс. Провали в переведенні освіти на українську мову навчання в східних і південних областях України, АР Крим можна пояснити, зокрема, й повільними темпами цього процесу, що дискредитувало сам процес, посяло зневіру серед його прихильників і дало аргументи та відчуття моральної

зверхності для українофобів. Тому перевести навчання на деокупованих територіях на українську мову потрібно протягом двох-трьох років, охопивши якомога більшу кількість шкіл, класів, від перших до випускних, і учнів, аби ця більшість стала критичною, зробила процес українізації освіти остаточним і незворотним.

Для масштабності та незворотності процесу не варто знову вдаватися до традиційних методів самозаспокоєння й окомилування, як-от переведення на українську мову навчання великої за відсотком кількості малокомплектних сільських шкіл, які в результаті дають невеликий відсоток кількості учнів. М. Хвильовий із одностайними ще в 1920-х роках стверджував, що охоплювати українською мовою й культурою потрібно передусім великі міста, центри, які визначають політику регіону чи й держави. Отже, дуже важливою є «українізація» обласних центрів, великих міст, які є політичними, промисловими, освітніми, культурними центрами, тому переводити на українську мову навчання потрібно передусім великі школи у великих містах.

Важливою є також престижність шкіл із українською мовою навчання. Україномовними мають ставати передусім школи-ліцеї, гімназії, колегіуми, комплекси, провідні школи з поглибленим вивченням різних предметів чи групи предметів, школи-«хаби» (за термінологією уряду А. Яценюка), аби їх відсоток був не меншим, а бажано – й вищим порівняно із загальним відсотком таких «привілейованих» шкіл серед усіх шкіл регіону. Якість освітніх послуг у таких школах неминуче призводитиме до престижності навчання українською

мовою, до бажання батьків і дітей потрапити саме в ці школи, а не чинити опір засвоєнню державної мови.

Мовно-освітня політика має поєднуватися з чітким дотриманням вимог законодавства й вимагає активної протидії до їх порушень. Адміністративні покарання, аж до звільнення із займаних посад, не лише рядових учителів, а й чиновників різних рівнів є дуже дієвими не своєю тотальністю, а як показові приклади. Зрештою, вони завжди поєднуються з фінансовим чинником, чи не найпотужнішим. Це стосується, наприклад, фінансових обмежень. Скажімо, зняття премії за офіційно зафіксовані адміністративні правопорушення. Й ось тут підходимо до дуже важливого поєднання покарань із заохоченнями.

Щоби втрата частини чи й усієї зарплати, премії була вагомою, відчутною, потрібно, аби грошова винагорода вчительської праці була гідною. Це радше хороше побажання, яке невідомо коли реалізується. Але вже зараз варто запроваджувати в школах сходу України доплати вчителям, керівникам шкіл за активне переведення навчання на українську мову, за спілкування українською мовою з учнями в урочний і позаурочний час, за проведення державно-патріотичних заходів – і все це за результатами анонімого опитування учнів, колег тощо.

І варто не забувати, що йдеться тут про вживання української мови в навчальній і позакласній роботі, але насправді також йдеться і про національно-патріотичне виховання, про формування свідомих державницьких поколінь молоді, про національно-державну безпеку. Не можна відкладати вирішення окреслених проблем до того «далекого» моменту, коли українці

звільнять окуповані території чи коли це «стане на часі». Бо на деокупованих територіях розв'язання цих нагальних питань було на часі вже вчора. На тих теренах, які будуть звільнені в подальшому, держава вже повинна мати готову освітню, зокрема й мовну, програму, яку почне втілювати з першого дня деокупації з уже готовими підручниками, посібниками, іншою літературою в належній кількості, з чітко розробленими законодавчими положеннями щодо роботи з учителями й освітніми адміністраторами, заходами їх заохочення й контролю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вольвач, П. Гордіїв вузол україномовної освіти в Криму і шляхи його розв'язання. *Кримська світлиця*. 2006. № 49–52; 2007. № 1–8. URL: <http://ukrlife.org/main/uacrim/vuzol.htm>
2. Донецька область. *Енциклопедія Сучасної України*. 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-20812>
3. Коваленко, А. «Витрачають шалені кошти»: правозахисниця розповіла, як РФ «перевиховує» українських дітей. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/rosiyani-zminili-taktiku-vplivu-na-ukrajinskih-ditey-jih-vidpravlyayutu-podorozhi-z-perevihovannya-301169/> (дата звернення: 20.05.2024).
4. Коваленко, А. Human Rights Watch: Росія проводить примусову русифікацію освіти на окупованих територіях. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/rf-katuye-osvityan-tarorushuye-pravo-ukrajinskih-ditey-na-osvitu-zvit-human-rights-watch-302233/> (дата звернення: 20.06.2024).
5. Конашевич, С. Україномовна освіта в Криму: минуле, теперішнє і... майбутнє? *Голос Криму: інформаційна агенція*. 2024. 22 липня. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analitycs/ukrainomovna-osvita-v-krimu-minule-teperishnye-i-majbutnye.html>
6. Кримські школи скасували навчання українською мовою в початкових класах. 14.08.2014. URL: <https://www.unian.ua/society/951492-krimski-shkoli-skasuvainavchannya-ukrajinskoju-movoyu-v-pochatkovih-klasah.html>
7. Марусик, Т. *30 років Незалежності: мовні акти, які змінюють Україну*. Київ, 2022. 464 с.
8. Масенко, Л. *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ, 2021. 176 с.
9. Мови в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мови_в_Україні
10. Оприлюднені результати дослідження про становище української мови в Україні в 2020 році. 06.11.2020. URL: <https://language-policy.info/2020/11/oprylyudnenirezultaty-doslidzhennya-pro-stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajini-v-2020-rotsi/>
11. Павлюк, А. У школи окупованої Луганщини росіяни завезли пропагандистські словники, – ОВА. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/na-tot-luganshchini-rosiyani-zavezli-propagandistski-slovniki-dlya-vchitelivova-301179/> (дата звернення: 21.04.2024).
12. Позняк-Хоменко, Н. *Без ротації*. Тернопіль, 2023. 224 с.
13. У Донецьку 40% школярів навчаються українською мовою. 30.11.2008. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/culture/02351-u-donetsku-40-shkolyariv-navchayutsya-ukrainskoju-movoyu.htm>
14. Українська мова в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова_в_Україні
15. Українські класи вже є у понад 82% шкіл Донеччини, підручників достатньо, – Оксенчук. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-donechchina/2087004-ukrainski-klasi-vze-e-u-ponad-82-skil-doneccini-pidrucnikiv-dostatno-oksencuk.html#:~:text=>
16. Щекун, А. Невивчені уроки минулого та бездіяльність як першооснова перешкоджання реалізації державної політики реінтеграції Криму. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analitycs/nevivcheni-uroki-minulogo-ta-bezdiyalnist-yak-pershoosnova-pereshkodzhannya-realizacii>

derzhavnoi-politiki-reintegracii-krimu.html?fbclid (дата звернення: 30.06.2024).

17. Щекун, А. Становлення освіти державною мовою в Криму: невивчені уроки. URL: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytics/stanovlennya-osvitederzhavnoyu-movoyu-v-krimu-nevivcheniuroki.html?fbclid> (дата звернення: 09.05.2024).

REFERENCES

1. Volvach, P. (2007). The Gordian Knot of Ukrainian-Language Education in Crimea and Ways to Solve It. *Krymska svitlytsia*, 2006, No. 49–52; 2007, No. 1–8. [online] Available at: <http://ukrlife.org/main/uacrim/vuzol.htm> [in Ukr.]
2. Donetsk oblast. (2008). *Encyclopedia of Modern Ukraine*. [online] Available at: <https://esu.com.ua/article-20812> [in Ukr.]
3. Kovalenko, A. (2024). “They Spend Crazy Money”: the Human Rights Activist Told how the Russian Federation “re-Educates” Ukrainian Children. [online] Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/rosiyani-zminili-taktiku-vplivu-na-ukrajinskih-ditey-jih-vidpravlyayut-upodorozhi-z-perevihovannya-301169/> [Accessed 20 May 2024]. [in Ukr.]
4. Kovalenko, A. (2024). *Human Rights Watch: Russia is Carrying out Forced Russification of Education in the Occupied Territories*. [online] Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/rf-katuye-osvityan-ta-porushuye-pravoukrajinskih-ditey-na-osvitu-zvit-human-rights-watch-302233/> [Accessed 20 June 2024]. [in Ukr.]
5. Konashevych, S. (2024). Ukrainian-Language Education in Crimea: Past, Present and... Future?. *Holos Krymu: News Agency*, July 22. [online] Available at: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytics/ukraïnomovna-osvita-v-krimu-minuleteperishnye-i-majbutnye.html> [in Ukr.]
6. *Crimean Schools Canceled Education in the Ukrainian Language in Primary School*. [online] Available at: <https://www.unian.ua/society/951492-krimski-shkoli-skasuvainavchannya-ukrajinskoyu-movoyu-v-pochatkovih-klasah.html> [Accessed 14 Aug. 2014]. [in Ukr.]
7. Marusyk, T. (2022). *30 Years of Independence: Language Acts That Change Ukraine*. Kyiv, 464 p. [in Ukr.]
8. Masenko, L. (2021). *The Conflict of Languages and Identities in Post-Soviet Ukraine*. Kyiv, 176 p. [in Ukr.]
9. *Languages in Ukraine*. [online] Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мови_в_Україні [in Ukr.]
10. *The Results of the Study on the State of the Ukrainian Language in Ukraine Published in 2020*. [online] Available at: <https://language-policy.info/2020/11/oprylyudneni-rezultaty-doslidzhennya-pro-stanovysche-ukrajinskoji-movy-v-ukrajini-v-2020-rotsi/> [06 Nov. 2020]. [in Ukr.]
11. Pavliuk, A. (2024). *Russians Brought Propaganda Dictionaries to Schools in Occupied Luhansk Region – RMA*. [online] Available at: <https://life.pravda.com.ua/society/na-tot-luganshchini-rosiyani-zavezli-propagandistski-slovniki-dlyavchiteliv-ova-301179/> [21 Apr. 2024]. [in Ukr.]
12. Pozniak-Khomenko, N. (2023). *No Rotation*. Ternopil, 224 p. [in Ukr.]
13. *In Donetsk, 40% of Schoolchildren Study in Ukrainian*. [online] Available at: <https://www.obozrevatel.com/ukr/culture/02351-u-donetsku-40-shkolyariv-navchayutsya-ukrainskoyu-movoyu.htm> [30 Nov. 2008]. [in Ukr.]
14. *Ukrainian Language in Ukraine*. [online] Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_мова_в_Україні [in Ukr.]
15. *More than 82% of Schools in Donetsk Region Already have Ukrainian Classes, there are Enough Textbooks – Oksenchuk*. [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-donechchina/2087004-ukrainski-klasi-vze-e-uponad-82-skil-doneccini-pidrucnikiv-dostatno-oksencuk.html#:~:text=> [in Ukr.]
16. Shchekun, A. (2024). *Unlearned Lessons of the Past and Inaction as the Basis for Obstructing the Implementation of the State Policy of Reintegration of Crimea*. [online] Available at: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytics/nevivcheniuroki-minulogo-ta-bezdiyalnist-yak-pershosnova-pereshkodzhannya-realizacii-derzhavnoi-politiki-reintegracii-krimu.html?fbclid> [30 June 2024]. [in Ukr.]
17. Shchekun, A. (2024). *Formation of*

Education in the State Language in Crimea: Unlearned Lessons. [online] Available at: <https://www.voicecrimea.com.ua/main/mainnews/articles/analytcs/stanovlennya-osviti-derzhavnoyu-movoyu-v-krimu-nevicheni-uroki.html?fbclid=09> [09 May 2024]. [in Ukr.]

Summary

SYSTEMIC LANGUAGE AND EDUCATIONAL POLICY IN THE EAST AND SOUTH OF UKRAINE AS CONCLUSIONS FROM THE MISTAKES OF THE PAST

Mykola VASKIV

orcid.org/0000-0003-3909-1213

Doctor of Philology, Professor, senior research fellow of RIUS
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

The relevance of the research. Language is one of the key attributes of the state and political nation, and education is the main factor in the establishment of the state language and the state. The author compares the use of the Ukrainian language in the educational process of educational institutions in the east and south of Ukraine during the last period of the Ukrainian SSR, the first years of independence, and recent years. The objective and subjective reasons that hindered the establishing of the Ukrainian language as the state language and language of education in these regions, the linguistic indigenization of ethnic Ukrainians, are analyzed: active resistance of bureaucrats of various ranks; imperfection of legislation and regulations in the field of education; inadequate training of teaching staff; meagre funding for the work of teachers and education in general, as well as measures aimed at establishing the Ukrainian language in education, in various other spheres of social life, as well as in everyday life. This was compounded by Russia's constant information subversive activities and Russia's harsh policy of Russification in the occupied territories.

The **purpose** of the article is, based on the past, mostly bitter, experience of establishing the Ukrainian language in secondary schools, avoid previous mistakes, not to step back onto the old rake of indifference or disregard to the resistance of Russification forces.

Conclusions. In order to overcome the obstacles that harmed the transfer of education to the state language in the east and south of Ukraine (as well as in other regions), the author of the article proposes the following: to define clear deadlines and responsible executors for the introduction of the Ukrainian language into the educational process; to make the pace of introduction of the state language in education rapid by transferring to the Ukrainian language of teaching, first of all, large urban schools from the first to the final grades simultaneously, "prestigious" schools – gymnasiums, lyceums, complexes, collegiums, leading schools in the study of certain subjects, including the natural cycle; strict removal from the educational system of all teachers and officials who were caught collaborating with the Russian authorities or special services; legislatively and through public approval, introduce a requirement for teachers to communicate with students in the state language during extracurricular and out-of-school hours; introduce a clear and steady system of rewards and punishments for educators for adhering to the Ukrainian-language mode of communication with schoolchildren and students.

Keywords: language, state language, indigenization, Ukrainization, education.